

Дунёнинг кетиши, турмушнинг окишида шундай воқеалар пайдо бўладирким, у воқеаларга ўхшаш ҳоллар ундан бурун ҳам кўрулиб ўтади.

Ана шу вақтларда махмадона, чечан кишилар чиқиб «тарих такаррур қилаётир», деб шовкун-сурон қилиб юборадилар. Мен махмадона ҳам эмасман, чечан ҳам.

Шовкун-сурон қилмок ҳам кўлимдан келмайдир. Мен, ўзим билган Фаргонанинг баъзи бир ахволларини, эски қотибларнинг қалами қандай секин юрса, шундай секинлик билан ҳовлиқмасдан, шошилмасдан сизга ор қилиб этмакчиман. Шу ҳолос.

Фаргонанинг 1919 ва 20-йиллари эсингизда бордир. Фаргонада оккон ҳакли ва ҳаксиз қонларнинг ҳиди Тошкент, Самарқандларни эмас, Москва, Ленинградни ҳам тутиб кетди. Шунча қон тўқилган жойда, албатта, воқеа эмас, ҳодисалар бўлуб турадир.

Ҳодиса ва воқеалар шу қадар тез ва шошилишлик билан юз кўрсатадирларким, уларни тарих бетларига жойлаб қолмок ҳам жуда қийин бўладир.

Фаргонада ҳам шундай бўлди. Кечаги воқеалар бугун эсдан чиқди. Эртанги воқеа олдида илгари қунгиси ҳеч нарса бўлмай қолди. Ақллар, ҳатто шу воқеаларга гувоҳ бўлатургон бир тарих борлигини ўз доираларига қилдира олмай қолдилар.

Шундай вақтда бизнинг буюк бир ҳиссиётли адиб ва шоиримиз чиқиб, ўшал воқеаларнинг ҳаммасини адабий томоша, нафис паса ҳолида тарих бетларига нақш қилиб қолмокчи бўладир. Журъатни, жасоратни қаранг!

Ҳамза Ҳакимзоданинг 6—7 бўлакдан иборат валуолалик (сенсатсионний) «Фаргона фожеалари» ана ўшал ҳовлиқишнинг мевалари эди. Томошачи муарриҳимиз ўз асарларини ўшал вақтда «тарих учун оддий бир матириёл» деб ўйлагон эмас. Ҳатто, муни даъво қилиб қикқанлардан жуда қаттиқ ҳафа бўлгон. «Фаргона фожеалари» муаллифининг фикрича Шекспирнинг «Ҳамлет»» «Макбет», «Рўмеў ва Жулет» ларининг ўзбек ва Фаргона мухитидан етишганларигина эди; шунинг учун унда юксак мафқурали қизлар, юқори тушунчали аллақандай Талъат афандилар бор эди.

Ўшал вақтнинг оммаси ҳалки ҳам қизик. «Фаргона фожеалари» дедими, 5000 киши қилатургон қенг сахналарга ҳам одам қик тўла берган. Муни кўрган муаллиф, «қимматлик, «нафис» асарларини қенг Туркистоннинг у бошидан бу бошигача қўтариб қориб, ўйнатаиб қурган...

Орага «Чигатой қурунги» деган бир жамият қикиб қолди. У жамиятга мансуб кишилар қилни қоддалаштирмақ мақсадини ақос қилиб ушлаганлари қолда, ўзбек адабиётининг тугалланишига ҳам қатта аҳамият бердилар. Тугалланадургон адабиёт қин адабиёт бўлмоғи қерақ. Шунинг учун адабий асарларга ҳақиқий қийматини бериб, адабиёт қира олмагон нарсаларни шафқатсиз қуратда майдондан ҳайдай бошладилар. Ана шу ҳаракатнинг қарбига учрагонлар орасида, Қуришид Шарафнинг «Қичик ақсар»и (ўзича: «Қучук ақсар») билан бирга бизнинг «Фаргона фожеалари» ҳам бор эди.

«Чигатой қурунги» ақосини маҳкам қургонлиғи ва қизикни тўғри қизгонлиғи учун — ўзи йўқ қетса ҳам ўзбекнинг янғи адабиётида янғи, қорлок, шарафлик саҳифалар оқди ва оқмоқда давом этадир.

Леқин, қурук воқеаларни инғичка, нозик адабий йўл билан кўрсатмақ истаган «Фаргона фожеалари» ўшал вақтларнинг ўшал вақтдағи ҳабар (қроника) ларидан бошқа нарса бўла олмадилар. Шунинг учун 20-йиллардаёқ мотамсизғина қўмулдилар.

Тарихнинг такарруримикан?

Яқинда Кўкон (Фаргона музофотининг пойтахти) шаҳарининг кўчаларида бир хитобнома кадар узун, Бухородаги «Анас» ёки «Улуг Туркистон» газетасининг тилидек «курама» бир эълон ўқудим. Эълонда: бир-икки соатлик мукаддима (тўғриси, реклам!) дан сўнг «Фаргона фожеалари»нинг сахнага қўйилгуси хабари берилган. Хайрон бўлдим, шошдим. Нима учун шошдинг дейсизми? Бу дунёда «ўликларнинг кайтадан тирилишига» ишонмагоним учун! Шу учун хайрон бўлиб шошкон эдим, локин «Рахимбоев» тиётрининг пардаси очилиб, «босмачи» ва «дошнок» сўзлари эшитилгандан сўнггина «ўликларнинг тирилмаги мумкин бўлгонлигига» ишондим.

Песада гапириб ўлтурмайман. Пес ва мохов килиб ўйнолгонидан ҳам сўз очмайман. У кунги ўйинга ўшал ўзингиз билган «атокли актриса» Кузнетсова ҳам оралашгон эди. Оврупо асарларида бир овруполи киз рўлини қандай ўйнаш лозим бўлса бир ўзбек кизи рўлини Фаргона сахнасида шундай ўйнагон Кузнетсова у кун сахна олдида чикиб гапирган бир ўрток томонидан жуда кўб махталди. Шу жойни сизга билдириб ўтмасам бўлмайди. Ўзи оддий бир хизматчи бўлгони холда, «Истамбул дорилфунуни муаззинлари»дек гапиратургон бир дошнок армани рўли ҳам бор. Бу рўлни ўйнаган «Уста» артист арман-озарбайжон тилларининг хусусиятидан шу кадар хабарсиз эдики, ўшал вақт дошнокларининг зулмларини кўрсатмак билан эмас, тилларини бузуб, масҳара килиб гапирмак билан уларнинг адабини берган бўлди... Баракалла, бу ҳам катта хунар! Мен, у тўғрида кўп гапирмокчи эмас эдим. Баъзи бир удур-будур ерларини кўрсатиб ўтаман деб, хийла вақтингизни олдим. Меним асл тўхталмок истаган нўқтам шудирким, шу песани шу холда ўйнамок билан ишга киришган шу театр тўдаси, маҳаллий маблағнинг таъминотида ўтказилар эмиш деган гап бор. «Фожеалар»нинг муаллифи ва тўданинг руҳи бўлгон Хамза Хакимзода ўртоғимиз, атай шу иш учун Хевадан чакирилиб келтирилган. Хамза ўртокнинг ўзи ҳам хусусий бир гаплашиш вақтида «шу тўғрида 20—30 кишилиқ исмета тузиб музофот ижрокўмига топширмокчи бўлгонини» айтиб ўтди. Ўзбек театрини тиргизмак, ўзбек санъатини яшатмок йўлида Фаргона музофот ижрокўмининг жиддий ҳаракат кўрсатиши — олқишга лойик иш. Лекин шуни билмак керакким, ўзбек театр ва санъати бу хил санъатдан йирик асарлар ва санъатга 1919 йил кўзи билан қарайдургон тўдалар томонидан тиргизилиб, яшатила олмас. Бу муҳим ишни ёш кучларга, санъатни тўғри кўриб таний оладургон кучларга топширмок керак. Шубҳасиз, Хамза ўрток ўзбек театрининг, ўзбек санъатининг юксалишида муҳим бир омил бўла оладир, уни бу соҳада ишлатмак керак. Лекин унга билдирмак, тушундирмак керакким, ўзбек театрини, Туркистоннинг марказида собик «Карл Маркс» тўдаси бошлагон тўғри йўл билан олиб бормок керак. Бу тўғри йўлга тушгани унамасалар тарихни курамаслик билан «такаррур» кидирмокчи бўлсалар, сахнани воқеаларнинг курук бир хабарлар бобидан иборат қилмок истасалар— уларга хох маҳаллий маблағ ва хох бошқа маблағдан бир чака бериш керак эмас.

19-йилнинг «фожеафурушлик» даври ўтган ва тарихнинг бу «такаррури» биз учун зарарлик!..

«Туркистон» газетаси, 1924 йил 14 октябр.